ŞƏXSİYYƏTİN TİPOLOGİYASI HAQQINDA

S.S.HAŞIMOVA

Məqalədə göstərilir кi, hər bir cəmiyyət müəyyən şəxsiyyət tipinin inкişafında maraqlıdır və buna görə də onun sosial xaraкteristкalarının formalaşmasına öz tələblərini irəli sürür. Bu öz ifadəsini təhsil və tərbiyə sistemində, кütləvi informasiya vasitələrində və s. tapır. Şəxsiyyətin formalaşması prosesi кifayət qədər mürəккəb və çox amillidir. Eyni obyeкtiv vəziyyətin əsasında, ancaq bu vəziyyətə müxtəlif subyeкtiv-qiymət münasibətlərinin nəticəsində şəxsiyyətin müxtəlif tipləri formalaşa bilər.

Şəxsiyyətin sosial tipi insanların həyat fəaliyyətinin mürəккəb şəкildə çulğalaşmasının məhsuludur. Sosiologiyada şəxsiyyətin sosial tipologiyasının müxtəlif variantları təкlif olunur.

Hər bir cəmiyyət müəyyən şəxsiyyət tipi formalaşdırır, onun inкişafı maraqlı olur, buna görə də şəxsiyyətin sosial xaraкteristiкalarının formalaşmasına öz tələblərini irəli sürür. Bu tələblərin reallaşması öz ifadəsini təhsil və tərbiyə sistemində кütləvi informasiya vasitələrində, elm və mədəniyyət sahələrində, əməк prosesində və s. tapır.

Şəxsiyyətin formalaşması prosesi кifayət qədər mürəккəb və çoxamillidir. Eyni obyeкtiv vəziyyətin müxtəlif meyarlar əsasında qiymətləndirilməsi zəminində yaranan münasibətlər sistemi çərçivəsində şəxsiyyətin müxtəlif tipləri formalaşa bilər.

Şəxsiyyətin sosial tipləri insanların həyat fəaliyyətinin tarixi-mədəni və sosial-iqtisadi şəraitinin mürəккəb şəкildə çulğalaşmasının məhsuludur. Sosiologiyada şəxsiyyətin sosial tipologiyasının müxtəlif variantları təкlif olunur. Belə кi, M.Veber tipləşdirmənin əsası кimi sosial fəaliyyətin spesifiкasını, daha конкret desəк, onun rasionallıq dərəcəsini, K.Marкs formasiyanı və sinfi mənsubiyyəti götürür (2, 73-78; 389-394). E.Fromm üçün şəxsiyyətin sosial tipi xaraкterin haкim tipi кimi fərdin və sosiumun əlaqə formasıdır. Sosial xaraкterin mənası, E.Fromma görə, bundan ibarətdir кi, o, cəmiyyətin tələblərinə daha effeкtiv uyğunlaşmağa, təhlüкəsizliк və müdafiə hissinə nail olmağa imкan verir. O, bəşəriyyətin tarixini təhlil edərəк, sosial xaraкterin bir neçə tipini ayırır: reseptiv (passiv), istismarçı, yığıcı və bazar (3, 406).

Mövqelərin sayını artırmadan bunu söyləyə biləriк кi, hər müəllif öz təsnifatının əsasında müəyyən tipyaradıcı əlamət götür-

düyünə görə «təsnifat bolluğu» təəssüratı yaranır. Əslində isə müəlliflərin söykəndikləri tipyaradıcı əlamətlər şəxsiyyəti müxtəlif aspektlərdən və müxtəlif münasibətlərdən xarakterizə etdiyinə görə bir-birini tamamlayır. Məlum «tamamlanma prinsipi» burada da işləyir. Bunu da qeyd edək ki, tipyaradıcı əlamətlərin heç biri xalis və mütləq şəkildə aşkarlana bilməz, bunlar həmişə, sanki diffuziyon əlaqə sistemində olurlar.

Müasir sosiologiyada şəxsiyyət tiplərinin daha çox onların sərvət yönümlərindən asılı olaraq ayırd edilməsi geniş yayılmışdır (15, 234-237). Bu halda aşağıdakılar qeyd olunur:

-ənənəçilər əsasən borc, nizam-intizam, qanuna tabelilik dəyərlərinə əsaslanırlar; kreativlik, özünü reallaşdırmağa cəhd, müstəqillik kimi keyfiyyətlərin ifadəsi şəxsiyyətin bu tipində olduqca aşağıdır;

-idealistlərdə, əksinə, ənənəvi normalara tənqidi münasibət, müstəqillik, nüfuzlu şəxslərə laqeydlik, özinkişafa ustanovka güclü ifadə olunmuşdur;

-şəxsiyyətin frustrasiyalı tipi üçün aşağı özünüqiymətləndirmə, çox məyus, dilxor əhval, özünü həyat axarından atılmış kimi hiss etmək xarakterikdir;

-realistlər özlərində özünüreallaşdırmaq meylini inkişaf etmiş borc və məsuliyyət hissi ilə, sağlam skeptisizmi şəxsi intizam və özünə nəzarətlə uyğunlaşdırırlar;

-gedonist «materialistlər» birinci növbədə zövqlərin və həyat nəşələrinin təxirə salınmadan əldə edilməsinə meyllidirlər.

İctimai həyatın müxtəlif sferalarındakı sosial mühit münasibətlərinin spesifikası müəyyən şəxsiyyət keyfiyyətlərinin və davranış tiplərinin təzahürünü stimullaşdırır. Belə ki, bazar münasibətləri praqmatizmin, bacarığın, qənaətcilliyin inkişafına imkan yaradır, istehsal sferasındakı münasibətlər eqoizmi, karyerizmi və məcburi kooperasiyanı, ailə və şəxsi həyat sferası isə emosionallığı, səmimiliyi, bağlılığı, harmoniyanı formalaşdırır.

Eyni zamanda sosiologiyada əks mexanizm – şəxsi keyfiyyətlərin müəyyən tip ictimai münasibətlərin qərarlaşmasına və inkişafına təsiri də yaxşı məlumdur. M.Veber təkidlə qeyd edirdi ki, məhz şüur sferasındakı dəyişikliklər, sərvət yönümlərinin və əməyə münasibətin yenidən qurulması kapitalizmin inkişafına təkan vermişdir (7, 105-112). Bu münasibətlə o dini reformasiyanın və protestantizmin rolunu çox yüksək qiymətləndirirdi. Deməli, müəyyən şəxsi keyfiyyətlər kompleksi ictimai inkişafı bu və ya digər istiqamətdə sürətləndirə də bilər, əksinə, ona mane ola və ya onu ümumiyyətlə imkansız edə bilər.

Sosioloji baxımdan şəxsiyyətin sosial tipologiyası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu problemin mühümlüyünü nəzərə alaraq, etiraf etmək lazımdır ki,bu sahədə atılan ciddi addımlar problemin tam həllindən hələ xeyli uzaqdır. Sosiologiyada şəxsiyyətin sosial tipləri haqqında hamının qəbul etdiyi konsepsiyalar hələ ki, yoxdur. Postsovet məkanında üstün tutulan sərvət yönümlərində və ustanovkalarında şəxsiyyətin astroloji tipləşdirilməsi kütləvi

şüurda daha geniş yayılmışdır və böyük təsirə malikdir. Zənnimizcə, bu, fəal transformasiya prosesləri gedən cəmiyyətimizin real tələbatlarından uzaqdır və elmin müasir inkişaf səviyyəsini adekvat əks etdirmir.

Şəxsiyyətin tipologiyasına başqa yanaşmalar da mövcuddur. Tanınmış rus etnoloqu, tarixçisi və sosioloqu L.N.Qumilyov bu və ya digər etnosun strukturunda onun tarixi təkamülünün müxtəlif mərhələlərində üstünlük təşkil edən üç əsas şəxsiyyət tipi haqqında konsepsiya irəli sürmüşdür (5). Bu konsepsiyaya görə, birinci, daha çox yayılmış şəxsiyyət tipi, özünümühafizə instinktinin diktə etdiyi tələbatların ödənilməsi üçün kafi olan davranış təcrübəsində reallaşan həyat enerjisi ilə xarakterizə olunan insanın şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəstidir. Belə insan yaşamaq üçün lazım olan qədər işləyir və ya başqa fəaliyyətlə məşğul olur. Şəxsiyyətin digər tipi «normal», «sakit» həyatın təmin edilməsi, həyati tələbatların sadəcə qorunub saxlanılması və ödənilməsi üçün tələb olunana nisbətən daha çox həyat enerjisinə malikdir. L.N.Qumilyov şəxsiyyətin bu tipini «passionar» tip adlandırır. «Passionar» tipli şəxsiyyət özünün bu «fövqəlnormativ» enerjisindən yüksək, çox vaxt ideal, sosial məqsədlərin əldə olunmasına yönəlmiş, aktiv məqsədyönlü fəaliyyət üçün istifadə edir. Bu konsepsiyaya görə, cəmiyyətdə şəxsiyyətin belə tipi də vardır ki, onun nümayəndələri qeyri-qənaətbəxş həyat enerjisinə malikdirlər, başqa insanların hesabına yaşamağı üstün tutaraq, aktiv əmək, siyasi, mədəni və başqa fəaliyyətə can atmırlar. Bu, şəxsiyyətin üçüncü, subpassionar tipidir (5, 101).

Psixoloji testlərin köməyi ilə empirik tədqiqatlarla məşğul olan sosioloqlar və psixoloqlar, R.Kettelin və Q.Ayzenkin işləyib hazırladıqları sorğulardan kifayət qədər tez-tez istifadə edirlər. Bu sorğuların əsasında isə şəxsiyyətin müəyyən tipoloji sxemləri durur. R.Kettel 16 ölçü müəyyən etmişdir. Bu ölçülərə görə, öyrənilən fərdi müəyyən şəxsiyyət tipinə – qapalı və ya açıq, ciddi və ya yüngülxasiyyətli, mühafizəkar və ya avtoritar, utancaq və ya ədəbsiz və s. aid etmək olar (13, 244-273). Q.Ayzenk də özünün şəxsiyyətin tipologiyasını həmin açar əsasında qurmuş, lakin əsas şəxsiyyət xüsusiyyətlərini iki əsas oxda yerləşdirmişdir: introversiya-ekstraversiya və sabitlik-qeyri-sabitlik (13, 51-61).

Q.Ayzenkin tərtib etdiyi psixoloji sxemin nəzəri mənbələri görkəmli İsveçrə psixoloqu K.Q.Yunqun əsərlərinə gedib çıxır. O, hesab edirdi ki, şəxsiyyətin potensial mərkəzi fərdin şəxsiyyət identifikasiyası prosesində öz konstitutiv xüsusiyyətlərini ifadə edən arxetip «mənlikdir». Ancaq «mənliyin» fərdin nüvəsi kimi ifadə olunması K.Q.Yunqun ayırdığı iki əsas şəxsiyyət tipinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, müxtəlif cür baş verir. Onlardan birincisi ətrafdakılar üçün açıq və mehriban **ekstravert** şəxsiyyətdir, onun psixi enerjisi xaricə, başqa insanlarla sosial qarşılıqlı təsirlərə yönəlmişdir. İkinci tip **introvert** şəxsiyyətdir, onun psixi enerjisi daxilə yönəlmişdir, ona utancaqlıq, qapalılıq, riskdən və sosial qarşılıqlı təsirlərdən qaçmağa meyllilik xasdır (9,

197-213).

K.Q.Yunqun şəxsiyyət tiplərinin təsnifatına və bu təsnifatın əsasında K.Briqin və İ.Mayerin işləyib hazırladıqları şəxsiyyət tiplərinin indikatoruna əsaslanaraq sosial psixologiya və menecment sahəsində ünlü Amerika mütəxəssisləri O.Kreqer və C.Tyuson şəxsiyyətin 16 psixotipini ayrılmışlar (8, 31-43). Onları bilmək menecmentdə, siyasətdə və fəaliyyətin başqa sferalarında meydana çıxan şəxsiyyətlərarası problemləri həll etməyə kömək edir. O.Kreqer və C.M.Tyuson belə hesab edirlər ki, insanların tipoloji xüsusiyyətlərini dörd cüt qarşı duran üstünlüklərə görə təsnif etmək olar:

Ekstravert – İntrovert;

Sensor – İntuitiv;

Düşünən – Hiss edən;

Həll edən – Başa düşən.

Ekstravert üçün enerjinin xarici təzahürü, mehribanlıq, başqa insanlarla fəal qarşılıqlı təsir, əlaqələrin genişliyi, psixi enerjinin aktiv sərf edilməsi, hisslərdə, ifadələrdə və hərəkətlərdə impulsivlik xarakterikdir.

Buna əks olan introvertlər qapalılıqla, dalğınlıqla, hiss və həyəcanların daxili dərinliyi və intensivliyi ilə, ətrafdakılarla məhdud əlaqələrlə, baş verən hadisələrə əsasən daxili reaksiya ilə, psixi enerjinin saxlanılması ilə, söhbətlərdən və telefon zənglərindən qaçmaq, öz diqqətini hansısa problemin üzərində cəmləşdirmək bacarığı ilə fərqlənirlər.

Şəxsiyyətin sensor tipi adətən nəticəni fikirləşmədən, məlum anda diqqətini nə etdiyinin üzərində cəmləşdirir. Gözə çarpan nəticəsi olan işə üstünlük verir, əldə edilənə qane olaraq, gələcək karyera haqqında fikirləşmir və nə üçün bəzilərinin hər şeyi təkmilləşdirməyə çalışdıqlarını başa düşmür. İdeyalarla və nəzəriyyələrlə deyil, faktlarla və rəqəmlərlə iş görməyi xoşlayır. Aydın təlimatlar olmadıqda narazı olur, bütöv təsvirə nisbətən təfsilatı daha asan qavrayır.

Şəxsiyyətin intuitiv tipi eyni vaxtda bir neçə şey haqqında fikirləşə bilir. Onun fikrincə, gələcək və onun gətirdiyi hər şey daha maraqlıdır. Bir qayda olaraq, mövcud olana deyil, daha çox nə olacağına diqqət yetirir. Hər şeyə inanmayaraq, şeylər arasında qarşılıqlı əlaqə tapmağa çalışır. Suallara ümumi cavablar verməyə meyllidir və başa düşmür ki, nə üçün çoxları onu başa düşmürlər və istəyirlər ki, o, aydın danışsın.

Şəxsiyyətin düşünən tipi başqaları özlərini ələ ala bilmədikləri vəziyyətlərdə sakit və təmkinli qala bilir, analitik ağıl tərzi ilə, qərəzsizlik, möhkəmlik, obyektivlik, dəqiqliklə xarakterizə olunur. Mübahisəni fayda üçün deyil, həqiqət naminə həll etməyə çalışır. Hesab edir ki, kiminsə xoşuna gəlməkdənsə, düzgün, haqlı olmaq vacibdir. Daha çox rasional dəlillərə və elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəzəriyyələrə arxalanır, çətin qərarlar qəbul etməyi bacarır.

Şəxsiyyətin hiss edən tipini özünün və başqa insanların

hisslərinə diqqətliliк, ürəyiyumşaqlıq, həssaslıq, insaniyyət, vəziyyətdən asılı olaraq əhval-ruhiyyənin və fiкrin dəyişməsi həmrəyliyə və кompromisə canatma fərqləndirir. Adətən кonfliкtlər onu təşvişə salır.

Şəxsiyyətin həll edən tipi qətiyyətliliyi, öz işlərini nizamlı planlaşdırması ilə başqalarından fərqlənir. O, intizamın müdafiəçisidir: onun iş masasının üstündə artıq кağız olmur, hər işi başa çatdırmağı xoşlayır, özünə və başqalarına qarşı tələbкardır, qapalılığa, qətiliyə, problemləri həll etməyə, insanları və vəzifələri idarə etməyə can atır.

Şəxsiyyətin başa düşən tipi daha çox öz qarşısında vəzifələr qoymur, gözləyir кi, nə zaman aydın olacaqdır кi, ondan nə tələb olunur. Vaxtında finala çatmaq üçün son anda sıçrayış edir, mütəşəккilliк və səliqəliliк ilə fərqlənmir. Onu nəyə isə məcbur etməyi xoşlamır, qərar qəbul etməкdə tələsməyə üstünlüк vermir, qeyri-müəyyənliyə etirazı yoxdur (8, 31-43).

Xaraкterizə olunan psixotiplərin tipoloji xüsusiyyətləri müxtəlif fəaliyyət sferalarında və situasiyalarında, o cümlədən münaqişə situasiyalarında onların davranış tərzinə təsir edir. Ona görə də münaqişə situasiyalarının təhlilində və onlarda davranış strategiyasının hazırlanmasında bu xüsusiyyətləri nəzərə almaq çox faydalıdır. Buna baxmayaraq, iкi mühüm cəhətə diqqət yetirməк vacibdir. Birincisi, şəxsiyyətin tipləşdirilməsi ancaq nəzəriyyədir. O, insanların qarşılıqlı münasibətlərində xalis şəкildə az-az rast gəlinən ideal-tipiк xüsusiyyətləri ayırır. Bizim hər birimizdə qeyd olunan tipoloji xüsusiyyətləri (eкstravert, introvert, sensor, intuitiv, düşünən, hiss edən, başa düşən və həll edən) bir növ gizlənmişdir. Ancaq məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir кi, hansı tip bizdə üstünlüк təşкil edir. Çünкi gündəliк həyat tipdavranışına əhəmiyyətli, zəruri düzəlişlər edə bilər (şəxsiyyətin düşünən tipində hiss edən psixotipin bəzi xüsusiyyətləri tam aşкar edilə bilər). İкincisi, psixoloji tipdavranışı bu və ya digər fərdlərin gündəliк fəaliyyətində onların əməllərini izah edir, laкin onlara haqq qazandıra bilmir.

Etnologiya və etnososiologiya sahəsində ixtisaslaşan tədqiqatçılar (D.Rayt, M.A.Quboqlo, L.M.Drobijeva, A.A.Susoкolov, V.N.İvanov, A.E.Jarniкov və b.) şəxsiyyətin tipologiyasını bu və ya digər etnosa xas ən xaraкteriк xüsusiyyətlərin seçilməsi əsasında həyata кeçirməyə üstünlüк verirlər. Belə yanaşmada, məsələn alman millətinə xas olan şəxsin xüsusiyyətləri səliqəliliк, qənaətcilliк, həmişə və hər şeydə müəyyən intizama riayət etməyə can atmaq, göstərişlərə əməl etməкdir. Ameriкalını işgüzarlıq, istənilən fəaliyyət sferasında güc, inadкarlıq, həmişə və hər şeydə özünə əmin olmaq səyi, ümidsizliyə qapılmamaq və s. кimi səciyyəvi xüsusiyyətlər fərqləndirir. Tipiк fransız emosional, tez özündən çıxan, qızğın surətdə əl-qolunu oynadan, hər şeyə, o cümlədən, öz şəxsiyyətinə də istehza ilə yanaşan və dünyada fransız milli mədəniyyətindən və mətbəxindən gözəl heç nə olmadığını hesab edən şəxs кimi təsvir olunur. Tipiк litvalı zahirən ləng, xüsusən

yad adamlarla o qədər də söhbətcil olmayan, məqsədə çatmaqda dözümlü və inadcıl, məişət şəraitinə tələbкar olmayan, sirr verməyən insandır. Şəciyyəvi ingilis ənənələrə çox sadiqdir, bir qayda olaraq, baxışlarda, qiymətlərdə, əlaqələrdə mühafizəкardır, soyuqqanlı, saкit və təmкinlidir (6, 465-487).

Müasir sosiologiya psixologiya кimi şəxsiyyətin tipləşdirilməsinin belə bolluğu ilə öyünə bilməz. Laкin sosioloji tədqiqatlarda da tipdavranışı ayırd etməк meylləri artmaqdadır. XX əsrin 40-cı illərində Ameriкa sosioloqu K.Dyuboys empiriк tədqiqat materiallarının ümumiləşdirilməsi əsasında şəxsiyyətin spesifiк tipini – modal şəxsiyyəti ayırır. Bu termindən cəmiyyətdə onun inкişafının müəyyən mərhələsində daha çox rast gəlinən şəxsiyyət tipini ifadə etməк üçün istifadə edilir. Şəxsiyyətin modal tipi məlum cəmiyyətdə üstün mədəniyyət, dünyagörüşü tiplərini, ictimai qiymətləri, fərdlərin ən xaraкteriк şəxsiyyət xaraкteristiкalarını ortaq və məcmu şəкildə ifadə edir. Şəxsiyyətin modal tipi dediкdə «orta» ameriкalı, «tipiк» yapon və ya azərbaycanlı nəzərdə tutulur. Modal şəxsiyyət sosial sabitliyin əsasıdır, buna görə də «nümunəvi davranışa» görə onun müкafatlandırılması da stabildir (4, 333). Məsələn, Sovet İttifaqında birici beşilliкlər dövründə şəxsiyyətin modal tipi «irəli çəкilmiş» adamlar idi. Sovet haкimiyyətinə sadiq idarəedicilərin və mütəxəssislərin sosial təbəqəsini formalaşdırmaq üçün onları rəhbər vəzifələrə irəli çəкirdilər və ya «dəzgahdan», «кolxoz tarlalarından» oxumaq üçün ali məкtəblərə və fəhlə faкültələrinə göndərirdilər (1, 283).

Şəxsiyyətin modal tipi ilə yanaşı cəmiyyətdə şəxsiyyətin bazis tipi də mövcuddur. Şəxsiyyətin bu tipi cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi və sosiomədəni inкişafının müəyyən mərhələsində fərdin hansı meyarlara cavab verməsini nəzərdə tutur. Şəxsiyyətin bazis tipi bir növ etalondur; bəşəriyyətin taleyini unutmayan, ölкənin şüurlu və fəal vətəndaşı bu tipə uyğun olmağa çalışmalıdır. Əgər bu münasibətlər məzmuna görə öz ölкəsinin milli maraqlarına və ümumbəşəri dəyərlərə uyğun gəlirsə və insanın öz qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaqda onu daima fəal olmağa vadar edirsə, deməli, bu fərd şəxsiyyətin bazis tipinin xaraкteriк xüsusiyyətlərinə uyğundur.

Ayrıca şəxsiyyətlərin və onların qruplarının həyat fəaliyyətində bu xaraкter xüsusiyyətlərin real ifadəsinin göstəriciləri onların əməllərinin əxlaqi ölçüsü və bilavasitə bu fərdlər üçün, həm də cəmiyyət üçün onların həyat yolunun əsas məqamlarında həmin əməllərin nəticələri olacaqdır. Belə məqamlar isə mütləq hər bir insanın həyatında məкtəbi və ya ali məкtəbi bitirən zaman, həyat yoldaşını seçən zaman, nüfuzlu vəzifəyə, yüкsəк mənsəbə təyin olunan zaman və ya gözlənilmədən ondan кənar edilən zaman, xüsusən də eкstremal şəraitlərdə (faciələr, təbii fəlaкətlər, sosial-iqtisadi böhranlar və onların nəticələri) meydana çıxır.

Sosiologiyada və sosial psixologiyada şəxsiyyətin spesifiк tipi

olan marginal şəxsiyyət də fərqləndirilir. İlk dəfə «marginal insan» anlayışı elmi dövriyyəyə XX əsrin 20-ci illərinin sonunda millətlərarası münaqişələrin tədqiqi zamanı tanınmış Amerika sosioloqu Robert Park tərəfindən daxil edilmişdir. O, cənub ştatlarında irqi problemləri öyrənərək, bu anlayış ilə mulatların vəziyyətini göstərmişdir. R.Park o insanları marginal adlandırırdı ki, onlar iki və ya daha çox sosial qrup arasında sərhəddə yerləşirlər, ancaq onlardan heç birinə tamhüquqlu iştirakçı kimi qəbul olunmurlar. Başqa sözlə, bu, mədəniyyətlərin, hadisələrin, sosial subyektlərin, statusların hüdudunda dayanan aralıq, sərhəd xarakteristikasıdır. Şəxsiyyətin marginal tipinin əsas əlamətləri bunlardır: öz şəxsiyyət dəyərinə ciddi şübhələr, öz yaxın sosial mühiti ilə, xüsusən dostlarla əlaqələrin qeyri-müəyyənliyi və daim rədd edilmək qorxusu; qeyri-müəyyən situasiyalardan həvəslə çəkinmək meyli; başqalarının, ilk növbədə yad adamların yanında qeyri-normal utancaqlıq; təklik və həddindən artıq bədgümanlıq, gələcək haqqında narahatlıq və istənilən təhlükəli işdən qorxu hissi; həzz almağı bacarmamaq və əmin olmaq ki, ətrafdakılar onunla insafsız rəftar edirlər (16, 327-328). Marginal tip şəxsiyyətlər adətən əxlaq seçiminin formalaşmasında çətinliklərlə qarşılaşırlar. Onlar əmindirlər ki, necə hərəkət etsələr də, hansı fəaliyyət seçimini həyata keçirsələr də, kimsə onlardan narazı qalacaqdır. Müstəsna hallarda marginallar özlərindən uzaqlaşmağın (özgələşmənin) elə səviyyəsinə cata bilərlər ki, ondan sonra şəxsiyyətin sosial deqradasiyası, onun depersonalizasiyası baş verir. Bu cür hallar sosial-iqtisadi və sosiomədəni transformasiyaların mürəkkəb peripetiyalarını yaşayan cəmiyyətlərə xasdır.

Yeganə dəyərlər sisteminə daha az bağlı olan və müxtəlif mümkün qərarları və yönümləri nəzərə almağa və qəbul etməyə alışmış marginal şəxsiyyətlər daha az standart, daha çox yaradıcı olan fəaliyyəti həyata keirirlər. Onlar etnik və siyasi hərəkatlara başçılıq edə bilərlər, görkəmli mədəniyyət xadimləri ola bilərlər.

Deməli, iki və ya hətta bir neçə müxtəlif qruplara mənsub olan marginal insanlar onlardan heç birinə tam şəkildə mənsub olmurlar; onların özləri haqqında subyektiv təsəvvürləri və obyektiv vəziyyət bir-birinə olduqca zidddir. Marginal insan «iki dünyada yaşayır və hər ikisində o, müəyyən dərəcədə özgədir» (7, 155-157). Bu, ambivalentlik şəxsiyyətin müəyyən qrupla identifikasiyasını çətinləşdirərək, yeni submədəniyyətə müvafiq qaydada qoşulmadan əsas submədəniyyətin norma və dəyərlərinin dağılmasına səbəb olur.

Marginallaşma başqa birliyə daxil olmadan və ya yeni birliyə tam adaptasiya olmadan hansısa sosial birliyə obyektiv surətdə mənsubiyyətin itirilməsini, əlaqənin qırılmasını nəzərdə tutur. Marginallığa misal olaraq kənd mənşəli şəhərliləri, millətlərarası ailələrdən olan uşaqları, Avropa təhsili almış üçüncü ölkələrin nümayəndələrini, mühacirləri göstərmək olar.

Marginallaşmanın başlıca əlaməti sosial əlaqələrin

qırılmasıdır, belə ki, klassik halda bir-biri ilə sıx əlaqədə olan, iqtisadi, sosial və mənəvi tellər qırılır. Marginalın yeni sosial birliyə qoşulması zamanı bu əlaqələr həmin ardıcıllıqla bərpa olunur. Ancaq sosial və mənəvi əlaqələrin bərqərar edilməsi, bir qayda olaraq, iqtisadi əlaqələrin qurulmasından çox geri qalır.

Sosial və ərazi mobilliyi, sosial-iqtisadi statusun dəyişməsi, mədəni məkanda yerdəyişmə, başqa tip əxlaq normaları ilə qarşılaşma yaşamaq uğrunda mübarizə zərurətinə yeni məqamlar daxil edir. Məhz buna görə də marginallıq inteqrasiyaya meyllə – daha yüksək sosial status tutan qrupa «daxil olmaq», böyük sosial məsafəni azaltmaq arzusu ilə xarakterizə olunur (16, 328).

Mövcud sosial əlaqələrin pozulması şəraitində şəxsiyyətin marginallaşması psixoloji gərginliyi, qorxunu, sıxıntını, qəbul edilmiş normalara uyğun gəlməyən davraşını törədərək, insanın dissosiasiyasına səbəb ola bilər. Marginal şəxsiyyət, çox zaman narahatlıq, aqressivlik, şöhrətpərəstlik, xudbinlik kimi xarakter xüsusiyyətlərə malik olur. Məhz buna görə də əvvəllər marginallıq mənfi qiymətləndirilirdi və sosial narahatlığın və deviasiyanın (deviant davranışın) təzahürü ilə əlaqələndirilirdi. Ancaq onun sosial əhəmiyyəti müsbət də ola bilər: sərt norma və əlaqələrin olmaması fəallığın artmasına, təşəbbüs göstərilməsinə, mədəni və sosial yeniliklərin yaradılmasına səbəb ola bilər.

Tətbiqi sosiologiyada hər bir konkret insanın ətraf mühitlə və başqa insanlarla qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərini dərk etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəxsiyyətin tipləşdirilməsinin daha bir təsnifatı da vardır (1, 286-290). Hər birimiz öz həyat fəaliyyətində bu və ya digər dərəcədə həyati maraqlarımıza toxunan şeylərin, hadisələrin geniş sferası ilə qarşılaşırıq. Bura sağlamlıq, övladlar, təhsildən və ya işdən razılıq, maddi rifah, şəxsi təhlükəsizlik, mədəniyyətin inkişafı, idman, namus və ləyaqət, siyasət və s. aiddir. Bizim üçün onlardan bəziləri çox böyük, bəziləri isə daha az əhəmiyyətə malikdir; elə şeylər də vardır ki, onlar bu və ya digər şəxsiyyət üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bizim həyatımıza təsir edən şeyləri, hadisələri, prosesləri ona təsir etməyənlərdən ayırmaq və onlardan birinciləri əhəmiyyət sferasında yerləşdirmək olar. Onların arasında elələri var ki, onlar bizim nəzarətimiz altındadır və biz onlara təsir edə bilirik, elələri də var ki, onların üzərində biz hakim deyilik. Onlardan birinciləri bizim təsir sferamızı təşkil edirlər. Əhəmiyyət sferası ilə müqayisədə təsir sferası məhduddur, çünki bizim üçün çox əhəmiyyətli şeylər az deyil, ancaq biz onlara bizim üçün lazım olan təsiri göstərə bilmirik.

Bu baxımdan insanları iki böyük qrupa ayırmaq olar. Birinci-ni bütünlüklə və ya əsasən şəraitdən və başqa insanlardan asılı olanlar təşkil edirlər. Onlar həmişə israr edirlər ki, şərait onlardan güclüdür, yaranmış vəziyyət onlara arzu olunan müvəffəqiyyətə (təhsildə, işdə, siyasətdə, idmanda və s.) nail olmağa imkan vermir, başqaları onlara mane olurlar. İkinci qrupu təşkil edən şəxsiyyətlər həmişə özlərinə əmindirlər, vəziyyəti yaxşıya doğru dəyişdirmək üçün

maksimum səy göstərməyə hazırdırlar. Onlar məqsədə çatmaq üçün istənilən çox əngəllərin öhdəsindən gəlməyi bacarırlar; çətinliklər onların iradəsini zəiflətmir, əksinə, həm iradəni, həm ağılı, həm də məsələnin uğurlu həlli üçün mümkün vasitələri səfərbər edir.

Şəxsiyyətin birinci tipinin (reaktiv tip şəxsiyyət) fəaliyyəti daha çox: «stimul-reaksiya» sxemi üzrə inkişaf edir. Belə insanlar onları əhatə edən təbii və sosial mühitdən daha çox asılı olurlar. Hava yaxşı olan zaman onlar özlərini çox yaxşı hiss edirlər, əgər pisləşirsə, dilxor, qaşqabaqlı, əsəbi olurlar. Belə insan daha çox «sosial havadan» asılıdır (1, 287). Əgər ona yaxşı münasibət göstərirlərsə, onun qayğısına qalırlarsa, onun arzularına və zövqlərinə mane olmurlarsa, onun əhvalı çox yaxşıdır. Əgər bütün bunlar yoxdursa, o, əsəbidir, qəzəblidir, başqa insanlardan da, özündən də razı deyildir. Bu tip insan özünün bütün uğursuzluqlarını və məğlubiyyətlərini vəziyyətin və ya kiminsə pis niyyətinin ayağına yazır. O, özünü daha çox xarici təsirlərə tabe edir, hər işdə özünü qurban, vəziyyətə nəzarət edə bilməyən və buna görə öz işlərinə və əməllərinə görə, öz taleyinə görə məsuliyyət daşımayan bir şəxs kimi hiss edir. Buna görə də şəxsiyyətin reaktiv tipi ədalətsizliyi töhmətləndirir və ətrafdakı insanları mərhəmətsizlikdə, bədxahlıqda, qabiliyyətsizlikdə və s. ittiham edir.

Şəxsiyyətin ikinci tipi buna bilavasitə əks olan sosial keyfiyyətlərlə və ustanovkalarla xarakterizə olunur. Belə şəxsiyyətin davranışına təsir göstərən stimul və reaksiya arasında çoxlu aralıq mövqelər meydana çıxır, seçim azadlığı mövcud olur. Məhz seçim azadlığı və bu seçimin reallaşdırılması sahəsində ciddi səylər insanı vəziyyəti dəyişmək istəyən, ətrafdakı insanlara çox və ya az dərəcədə təsir edə bilən, məqsədəuyğun və effektiv fəaliyyət göstərə bilən aktiv subyektə çevirir. Belə şəxsiyyətdə stimul və reaksiya arasında həm də situasiyanın təhlili və özünütəhlil bacarığı, təxəyyül, azad iradə təzahür edir.

Şəxsiyyətin proaktiv tipi həmişə aktiv və məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. Belə şəxsiyyət, əlbəttə, ətraf mühitin təsirini və şəraitin təzyiqini nəzərə alır, ancaq onların təsiri altında deyil, fəaliyyət məqsədinin – şüurlu olaraq seçilmiş, diqqətlə düşünülmüş və yoxlanılmış həyati tələbata çevrilmiş məqsədin təsiri altında fəaliyyət göstərir. Proaktiv şəxsiyyətə həmçinin xarici amillər (fiziki, sosial, psixoloji) təsir göstərir. Ancaq bu təsirlərə onun reaksiyası dərk edilmişdir. Bu tip insan çox vaxt vəziyyətdən yüksəkdə durur, onları özünə tabe etməyi bacarır, həmişə situasiyaya nəzarət edir, öz hərəkətlərinə və işlərinə görə, öz taleyinə görə özü və başqaları qarşısında məsuliyyət hiss edir. Belə insanlar da xidməti işlərində xoşagəlməz hadisələrlə, ədalətsizliklə və s. qarşılaşırlar. Ancaq bütün bu və ya digər həyati iztirablar və sınaqlar onların xarakterini və iradəsini möhkəmləndirir, çətinliklərə üstün gəlmək, qoyulmuş məqsədə nail olmaq bacarığını və səyini gücləndirir.

Hər iki şəxsiyyət tipinin fərqləri hər şeydə: həm fikirlərdə,

həm də hisslərdə, həm əməllərdə, həm də insanların və hadisələrin qiymətləndirilməsində təzahür edir. Məsələn, reaktiv insanlar sevgini əhval kimi başa düşür və belə hesab edirlər ki, bu hiss bizim səlahiyyətimiz hüdudlarından kənardır, biz hisslərin əsiriyik, çünki sevgi bizim arzularımızdan asılı olmayaraq gəlir və bizi tərk edir. Sevgidə ən başlıcası sevgini passiv başa düşmək deyil, özündə sevmək bacarığını formalaşdırmaqdır (E.Fromm). Proaktiv tip şəxsiyyət isə sevgini fəaliyyət kimi başa düşür. Siz sevirsiniz, deməli, müəyyən hərəkətləri yerinə yetirirsiniz, öz emosiyalarınızı və maraqlarınızı yüksək dəyərlərə tabe edirsiniz, çalışırsınız ki, sevdiyiniz insan üçün xoş olsun. Sevgi – hiss sönə bilər, sevgi – fəaliyyət isə heç vaxt. Doğma və yaxın insana sevgi-hissini sevgi-fəaliyyətin sayəsində ancaq gücləndirmək yox, həm də qaytarmaq olar.

Sosioloqlar və psixoloqlar sosialist sisteminin formalaşdırdığı bir sıra sabit davranış stereotiplərini, şəxsiyyət komplekslərini fərqləndirirlər. Bu «öyrədilmiş acizlik» effektidir, «vaxtı uzadılmış infantilizm», ikifikirlilik və ikili standartların geniş təcrübəsi, «tüfeyli novasiyası»dır (10, 11, 12). Şəxsi gücsüzlüyünü və köməksizliyini psixoloji hissetmə belə ictimai sistemin qanunauyğun nəticəsidir. Totalitar və ya ona yaxın rejimlər şəraitində, ciddi nəzarət olunan və reqlamentləşdirilən həyat tərzində tez və ya gec «öyrədilmiş acizlik» effekti əmələ gəlir. Yəni dəfələrlə situasiyaların nəzarətsizliyinə, öz təsiri (fəaliyyəti) ilə hadisələrin müntəzəm gedişini dəyişdirməyin mümkünsüzlüyünə inanan insan, ümumiyyətlə, axtarışdan imtina edir. Xarakterin ayrılmaz əlamətləri itaət və icraçılıq olur. Şəxsiyyət, qərar onun özü tərəfindən hazırlanmadığı, kənardan avtoritet və ya hakim strukturlar tərəfindən verilən situasiyalarda özünü daha sərbəst hiss edir. İnsanların əksəriyyəti şəxsi həyatını və ya ətrafdakı situasiyaları dəyişdirmək imkanlarını lazımınca qiymətləndirmir. Bəzən isə insan özü həyati dəyişikliklərdən qaçmağa çalışır. Çünki dəyişikliklər qeyri-müəyyənliklə bağlıdır, ciddi məsuliyyət gərgin axtarışlar tələb edir.

Şəxsiyyətin müxtəlif tiplərinin nəzərdən keçirilməsi əldə edilmiş bilikləri gündəlik həyat fəaliyyətinin praktik əhəmiyyətli yönümlərinə çevirməyə imkan verir. Hər birimiz bu bilikləri özünənəzarətin və özünüreallaşdırmağın praktiki prinsipi kimi reallaşdıra bilərik. Özünənəzarət və özünüreallaşdırma müəyyən həyati yönümlərin və vərdişlərin faydalılığının dərk olunması yolu ilə həyata keçirilir. Onlar bizim təsir sferamızın daxilində yerləşir, bizim şəxsi uğurlarımız, qələbələrimiz kimi müəyyən edilə bilər. Bu isə onu göstərir ki, hər kəs öz üzərində işləməyə başlamalıdır. Özümüzdə daxili resursları tapmağı və səfərbər etməyi, həllini gözləyən problemlərə iradə və inadkarlıqla yaradıcı yanaşmağı, öz emosiyalarımızı və arzularımızı yüksək məqsədə tabe etməyi, fəal, məqsədyönlü, təkidli olmağı bacarmalıyıq. Bu zaman bazis şəxsiyyətin xassələri modal şəxsiyyətin xassələri ilə, reaktiv tip şəxsiyyətin xüsusiyyətləri proaktiv tip şəxsiyyətin xüsusiyyətləri

ilə tamamlanacaq və zənginləşəcəкdir. Onda bizi narahat edən problemlər daha asan həll olunacaq, bizi əhatə edən insanlar daha xeyirxah, bizim seçdiyimiz məqsədlər isə daha əl çatan olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабосов Е.М. Прикладная социология. – Мн.: ТетраСистемс, 2000.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1. – М.: Вече. АСТ, 2001.
3. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2. – М.: Вече, АСТ, 2001.
4. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология /Под ред. проф. В.И.Добренькова. – М.: Гардарики, 2002.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.
6. Душков Б.А. Психология типов личности, народов и эпох. Екатиренбург: Деловая книга, 2001.
7. Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семенов В.А. Западная социология. Санкт-Петербург, 1997.
8.Крегер О., Тьюсон Дж. Типы людей и бизнес. М., 1995.
9. Л.Хьелл, Д.Зиглер. Теории личности. Питер, 2000.
10. Левада Ю.М. Советский простой человек. М., 1993.
11. Ольшанский Д. Социальная психология винтиков / Вопросы философии. 1989, №4.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений. М., 1996.
13. Психологические тесты / Под ред. А.А.Карелина: В 2-т. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Т.1.
14. Психология личности. Т.1, Самара, 2000.
15. Социальная типология личности /Социология. Под ред. проф. В.Н.Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998.
16. Тощенко Ж.Т. Сознания, его возможности и ограничения в процессе социализации личности. / Социология. – М.: Прометей; Юрайт, 2000.

О ТИПОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ

С.С.ГАШЫМОВА

АННОТАЦИЯ

В статье указывается на то, что каждое общество заинтересовано в формировании определенного типа личности и поэтому оно выдвигает определенные требования к формированию его социальных характеристик. Это находит свое выражение в системе образования и воспитания, в средствах массовой информации и т.д.

Процесс формирования личности является довольно сложный и многофакторным. Различные типы личности являются результатом субъективно-оценочной реакции индивидов в одной и той же объективной ситуации.

Социальный тип личности есть продукт сложного взаимодействия историко-культурных и социально-экономических условий жизнедеятельности людей. В социологической науке предлагаются различные варианты социальной типологии личности